
САРКІСОВА О.Ю.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра педагогіки та психології,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,
м. Київ

ГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ПСИХОЛОГІЯ ТА ПЕДАГОГІКА»

У статті представлено можливості використання групової взаємодії в процесі вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка». На конкретних прикладах продемонстровано форми та методи організації навчання на основі групової взаємодії, які можуть використовуватись в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін. Висвітлено можливості організації групової взаємодії студентів, які дозволяють поєднувати та враховувати у навчальному процесі індивідуальні та соціальні чинники, та ефективно реалізовувати навчальний процес.

Ключові слова: *групова взаємодія, організація групової взаємодії, психолого-педагогічна підготовка, психолого-педагогічні умови, професійна підготовка майбутніх викладачів економіки.*

В статье представлены возможности использования группового взаимодействия в процессе изучения дисциплины «Психология и педагогика». На конкретных примерах продемонстрированы формы и методы организации обучения на основе группового взаимодействия. Освещены возможности организации группового взаимодействия, которые позволяют объединять и учитывать в процессе обучения индивидуальные и социальные факторы, и эффективно реализовывать учебный процесс.

Ключевые слова: *групповое взаимодействие, организация группового взаимодействия, психолого-педагогическая подготовка, психолого-педагогические условия, профессиональная подготовка будущих преподавателей экономики.*

The article is dedicated to overcoming the problem of the using of group forms in learning activity of higher school by organizing students' group interaction. In the article are presented the possibilities of using group interaction during studying the discipline «Psychology and pedagogics». On specific examples are demonstrated the forms and the methods of organization of learning process on the basis of group interaction. Are highlighted the possibilities of organization of group interaction, which allow to combine and to take into consideration during the learning process individual and social factors and to implement the learning process efficiently. The attention is drawn to the efficiency of the educational process building for future economics' teachers on the basis of group interaction, which provides the students not only with the theoretical knowledge concerning the organization of interaction and communication with others, but also with practical skills of the organization of group interaction.

Key words: group interaction, organization of group interaction, psychological and pedagogical training, psychological and pedagogical circumstances, professional training of future economics' teachers.

Актуальність та постановка проблеми. Однією з актуальних проблем підготовки майбутніх викладачів економіки є пошук таких форм організації навчальної діяльності майбутніх викладачів економіки, які забезпечували б їх практичними навичками багаторівневої взаємодії та сприяли розвитку соціальних особистісних якостей. Варто зазначити, що і сама соціальна взаємодія, групові форми навчальної діяльності визнаються ефективним засобом професійної підготовки, у тому числі підготовки майбутніх вчителів та викладачів, зокрема, економічного профілю. Але й досі впровадження групових форм діяльності в навчальний процес ВНЗ стикається з труднощами, які пов'язані як з некомпетентністю викладачів щодо застосування таких форм організації групового навчання, так і з не готовністю студентів до групової діяльності. Саме подоланню цих

проблем шляхом організації групової взаємодії студентів присвячена дана стаття.

Аналіз наукових праць. Вагомість підготовки майбутніх педагогів до взаємодії різних типів зумовлює те, що останнім часом збільшується кількість відповідних наукових досліджень.

Питанням підготовки майбутнього вчителя до діалогічного навчання присвячені дослідження І.Я.Глазкової [4] та В.В.Морозова [6]. Підготовку майбутніх вчителів до міжособистісної професійної взаємодії вивчає О.О.Грейліх [5].

Методу активного соціально-психологічного навчання як засобу підготовки вчителя до спілкування з тими, хто навчається, присвячено роботу Т.С.Яценко [9]. У дослідженні Н.М.Савельєвої обґрунтовується доцільність використання групових форм навчальної діяльності для підвищення ефективності загально-педагогічної підготовки студентів педа-

гогічних ВНЗ [7].

Відносно підготовки викладачів ВНЗ сьогодні також спостерігається збільшення кількості наукових досліджень, присвячених питанням соціальної взаємодії. У роботі І.С.Булах розглядаються психологічні аспекти взаємодії викладачів і студентів [2]. Психологічний аспект педагогічної взаємодії у школі та ВНЗ розглядається Л.К.Велитченко [3]. У роботі О.Л.Балан [1] розглядається дидактична взаємодія викладачів і студентів як фактор оптимізації навчального процесу.

Мета статті: показати можливість використання групової взаємодії в процесі вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка», продемонструвати форми та методи організації навчання на основі групової взаємодії, які можуть використовуватись в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін.

Виклад основного матеріалу.

Навчальна дисципліна «Психологія та педагогіка» (далі ПП), яка викладається на I курсі є початковим етапом психолого-педагогічної підготовки у КНЕУ. Організація групової взаємодії студентів в процесі вивчення цієї дисципліни має на меті формування первинного досвіду налагодження контакту між учасниками взаємодії на основі спільної мети та рівності позицій, отримання вмінь співпраці в умовах кооперування та розвиток особистісних властивостей, які необхідні для здійснення групової роботи. Для реалізації цієї мети створювалися сприятливі умови організації процесу навчання, які заохочували б прояв самостійності та ініціативності у взаємодії, давали можливість не тільки пізнати, а й вдосконалити окремі свої особистісні властивості, які необхідні для конструктивної взаємодії, такі, як активність, ініціативність, бажання та

вміння співпрацювати з оточуючими. Це, в свою чергу, дає можливість сформувати позитивне ставлення до процесу навчання та актуалізувати потребу в самопізнанні та саморозвитку через групову діяльність.

Розглянемо докладніше, як відбувалась організація групової взаємодії на в процесі вивчення дисципліни ПП, а також, як реалізовувались окремі психолого-педагогічні умови такого навчання.

Перша психолого-педагогічна умова організації групової взаємодії: забезпечення пізнання учасниками своїх індивідуальних особливостей, переваг і недоліків, розвиток впевненості у собі, інтернальності, мотивації до успіху, зняття надмірної тривожності, усвідомлення цілей і завдань групової взаємодії, оволодіння загальними механізмами групової взаємодії.

Дана умова відповідає особистісно-суб'єктному компоненту організації групової взаємодії, який є особливо важливим на перших етапах підготовки викладачів економіки. Однією з основних цілей дисципліни ПП у КНЕУ є пізнання власних індивідуально-психологічних особливостей. Для цього студентам пропонується велика кількість психодіагностичних методик. За традиційних умов навчання виконання таких методик відбувається переважно індивідуально у позаурочний час. Однак, на нашу думку, це дещо знижує ефект від використання таких завдань, оскільки не дозволяє студентам навчитись пізнавати один одного, співвідносити свої індивідуальні особливості, враховувати їх при груповій взаємодії. Для подолання такої ситуації ми використовуємо завдання, які побудовані на груповій роботі: дидактичні ігри «Який тип темпераменту кращий?» та «Політ на повітряній кулі»; вправи «Аналіз пор-

третів літературних героїв», «Валіза побажань» та «Шукаю друга». Виконання цих вправ, участь у дидактичних іграх дозволяє студентам пізнати індивідуальні особливості, переваги і недоліки як свої, так і партнерів по груповій взаємодії, визначити особистісні якості, важливі для міжособистісного спілкування. Таким чином, кожен студент отримує можливість у разі необхідності намітити шляхи для самовдосконалення та саморозвитку.

Введення студентів в групову роботу ми здійснюємо через знайомство, унормування стосунків, що дозволяє запустити один з механізмів групової взаємодії – взаєморозуміння. Для цього ми використовуємо вправи-знайомства, такі як «Сніговий ком», «Хто я?», «Скарбничка» та інші. Для унормування стосунків і засвоєння загальних механізмів організації групової взаємодії ми використовуємо завдання на вироблення спільних правил групової взаємодії – «Правила взаємодії». Для кращого розуміння цілей і завдань групової роботи, здатності чітко слідувати здійсненим інструкціям і узгоджувати окремі дії – вправи «Хлопки по колу» та «Українська машина». Виконання цих вправ дозволяє також розвинути уважність учасників один до одного, усвідомити взаємозалежність дій партнерів по взаємодії.

Для налагодження відносин на основі взаєморозуміння дуже важливо розвинути в студентах особистісні якості, які є важливими для групової взаємодії. Зокрема, студенти-першокурсники на початку навчання мають підвищену тривожність, мають складності з презентацією себе із-за сором'язливості, побоювань виглядати смішно і т.п. Тому ми використовуємо багато вправ і завдань, які сприяють розвитку особистісних якостей, важливих для групової взаємодії, а саме:

впевненості в собі, позитивного самовідношення (вправи «Інвентаризація», «Дозвольте представити нашу парту»), добросердності, чуйності, емпатії (гра «Вгадай емоцію», вправа «Як би він був...»). Завдяки такому супроводу ми маємо змогу створити сприятливу атмосферу, в якій студенти можуть розповісти про себе і усвідомити, що вони цікаві іншим, тим самим знизити свою самооцінювальну та міжособистісну тривожність.

Приділяємо ми увагу і розвитку інтернальності у студентів, так як вважаємо, що в груповій роботі дуже важливо вміти брати відповідальність на себе та усвідомлювати, що індивідуальні дії кожного учасника взаємодії впливають на кінцевий результат. Для кращого розуміння відповідальності перед учасниками всієї підгрупи студентам пропонується після групової роботи з теоретичним матеріалом (завдання «Прийоми запам'ятовування», «Наведення прикладів психічних захистів у ситуаціях») оцінити індивідуальний внесок студента у роботу підгрупи. Таким чином розпочинається залучення студентів до проведення рефлексії групової роботи та внутрішнього контролю результатів групового навчання. Що в свою чергу сприяє усвідомленню цілей і завдань групової взаємодії та формуванню конструктивних установок як до партнерів по підгрупі, так і до членів інших підгруп.

На практиці отримані знання, вміння та навички з організації групової взаємодії студенти можуть випробувати під час роботи над підготовкою спільних доповідей-презентацій. Протягом семестру студенти у підгрупах мають можливість здійснити наступні доповіді-презентації: «Знайомство з психічними станами», «Теорії темпераменту», «Несвідомі психічні явища», «Функції управління навчанням».

Дані завдання надають можливість учасникам оволодіти основними механізмами організації групової взаємодії. При цьому використовується така послідовність роботи: узгодження дій між учасниками підгрупи, взаєморозуміння, координація дій учасників взаємодії, презентація результатів роботи та отримання зворотного зв'язку від аудиторії слухачів у вигляді оцінок.

Отже, як бачимо, при викладанні дисципліни ПП особистісно-суб'єктний компонент організації групової взаємодії відіграє одну з ведучих ролей. Тому при плануванні дій щодо організації групової взаємодії студентів на початковому етапі ППП, нами відводиться більша кількість часу на методики, вправи, ігри та завдання, які спрямовані на самопізнання та саморозвиток студентів.

Не менш важливим для ефективного впровадження групової взаємодії в навчальний процес є реалізація наступної психолого-педагогічної умови організації групової взаємодії – формування позитивного ставлення студентів до групової взаємодії, забезпечення позитивних внутрішньо-групових та зовнішньо-групових установок, розвиток емпатії один до одного, взаєморозуміння.

Групова взаємодія студентів організовувалась нами на принципах кооперації, взаєморозуміння та взаємодопомоги. Нами використовуються наступні завдання: «Очікування від вивчення дисципліни», вправа «Принципи взаємодії». Протягом занять ми часто використовуємо методи бесіди та дискусії для обговорення проблемних питань щодо покращення навчального процесу (вправа «Скринька побажань»). На заняттях створювалася атмосфера пошуку та відкритості, де викладач і студенти ставлять один одному запитання, аналізуючи проблеми

й ухвалюючи рішення. Таким чином, студенти залучаються до ситуацій взаємодії з викладачем на основі рівності позицій та демократичності відносин. Формування позитивного ставлення студентів до групової взаємодії також здійснюється шляхом постановки і обговорення певних правил, принципів взаємодії в атмосфері взаєморозуміння і взаємодопомоги. Фіксуючи увагу студентів на досяганні ними цілей групової діяльності, ми підвищуємо позитивне ставлення студентів до групової взаємодії, оскільки це дозволяє студентам розвинути соціальні властивості. А розуміння механізмів, форм та методів групової взаємодії дозволяє формувати конструктивні установки до взаємодії взагалі та кооперуванні в навчанні зокрема. Цьому сприяє створення позитивної взаємозалежності між студентами, яка мотивує їх до взаємодії в умовах кооперування. Так, наприклад, при виконанні завдання «Наведення прикладів психічних захистів у ситуаціях», створюється взаємозалежність за результатом – у всіх єдина мета: вирішити психологічні задачі на розпізнання видів психологічних захистів, перерахувати негативні наслідки такої поведінки та знайти способи конструктивної поведінки учасників ситуації. При організації групової взаємодії на основі взаємозалежності за результатом всі учасники підгрупи мають можливість застосувати свої знання, які вони набули вдома індивідуально, на користь групи, тобто зробити їх часткою спільної справи. Підбір різних завдань дає змогу проявити себе, а виконання завдання спільно з одногрупниками збагачує знання з даного питання. Виконання вправи «Чутки» наочно демонструє студентам взаємозалежність по завданню: задача поставлена таким чином, що неможливо виконати її один без одного, кожний

виконує одну з важливих під задач. При роботі з завданням «Робота з висловлюваннями про освіту, навчання і виховання» у підгрупах нами створювалась взаємозалежність за ресурсом. Виконання вправи «Корабельна аварія на місяці» демонструє студентам прояв взаємозалежності за успіхом, при якій оцінка роботи групи вбирає внесок кожного з учасників. Рольова взаємозалежність створювалась нами при виконанні наступних вправ і завдань: «Розігрування тактик поведінки в конфлікті», «Зустріч двох цивілізацій», рольова гра-дискусія «Педагогічні ідеї та погляди відомих педагогів».

Отже, в процесі реалізації цієї психолого-педагогічної умови шляхом застосування відповідних методик, вправ та завдань, закладаються основи для кооперативного та інтерактивного навчання на основі групової взаємодії.

Зміст, завдання та форми проведення практичних занять з дисципліни дозволяють створювати ситуації для взаємодії на кожному занятті і реалізувати наступну психолого-педагогічну умову: використання різноманітних форм і методів групової взаємодії; чергування індивідуальних, парних, групових та фронтальних форм групової роботи; перевага кооперативних форм взаємодії перед змагальними; вибір оптимальних способів поєднання студентів у підгрупи; забезпечення змінного групового складу та рольового розподілу учасників групової взаємодії; поступовий перехід від варіативного до постійного групового складу.

Занурення студентів у ситуації групової взаємодії різних форм та видів під час практичних занять з «Психології та педагогіки» здійснюється нами шляхом побудови занять на основі інтерактивного навчання. Нами використовуються наступні методи інтерактивного навчання: «Активне слу-

хання», «Павутиння», «Два – чотири – всі разом», «Обміркуйте/об'єднайтеся в пари/обміняйтеся думками», «Робота в парах», «Робота в малих групах», «Ролі в груповому навчанні», «Рольова гра (розігрування ситуацій за ролями)», «Ротаційні (змінювані) трійки», «Спеціальні ролі під час обговорення», «Мозковий штурм», «Мікрофон» та ін. Робота в інтерактивному режимі дає студентам можливість постійно перебувати в стані пошуку, обговорювати з іншими те, про що дізналися, виконуючи індивідуальні завдання, ставити питання, багато чому навчитися, пояснюючи матеріал іншим, розмірковувати разом з партнерами над способом виконання завдання та ін., тобто набути соціальні навички роботи у групі.

Також ми використовуємо різні форми групової роботи: індивідуально-групову, парно-групову, групову та фронтально-групову.

Індивідуально-групова форма організації групової взаємодії полягає у паралельному чи послідовному виконанні учасниками індивідуальних завдань, що у сукупності створює спільний результат. Така форма організації групової взаємодії представлена у вправах «Шукаю друга», коли кожен учасник пише індивідуальну об'яву про бажані якості партнера по взаємодії, а далі презентує цю інформацію іншим; «Мнемонічний тренажер», коли учасники самостійно готують запитання до теоретичного матеріалу, які надалі використовуються для взаємної перевірки.

Парно-групова форма організації групової взаємодії полягає в створенні мінімально можливих за складом підгруп – діад, що складаються з двох учасників. Така форма роботи використовувалась нами при організації знайомства учасників один з одним. Так, при виконанні вправи «Дозвольте

представити нашу парту» нами використовувалася групова робота, яка розпочиналася роботою в парах (методика «Трьохкрокове інтерв'ю»), потім у четвірках (методика « Два – чотири – всі разом»). Така форма роботи ефективна під час вступних роз'яснювальних вправ, під час навчання один одного та ін. Робота у парах дає час подумати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучувати свої ідеї перед аудиторією. Таким чином, цю форму роботи можна використовувати для досягнення будь-якої дидактичної мети: засвоєння, закріплення, перевірки знань тощо. Ми практикуємо взаємне опитування у парах за допомогою мнемонічного тренажеру. Завдання для пар мають бути короткочасними, не припускати конкуренції, а самі пари мають бути ретельно підібраними, щоб учасники не змогли зайти в глухий кут, якщо пари не спрацюються.

Групова форма роботи включає організацію роботи окремих підгруп, що складаються з 3-7 осіб, які спільно виконують певне завдання, координуючи свої дії та узгоджуючи обов'язки. Така форма організації групової взаємодії є основною, оскільки у такій формі найповніше реалізуються всі необхідні компоненти групового навчання. Така форма використовувалася нами у вправах: «Очікування від дисципліни», «Прийоми запам'ятовування», «Вгадай емоцію», підготовка доповідей-презентацій з різних тем тощо.

Фронтально-групова форма організації групової взаємодії (15-30 осіб) здійснюється тоді, коли у спільній груповій роботі одночасно бере участь вся академічна група. Це можливо тоді, коли проводиться фронтальна дискусія, здійснюється обмін результатами роботи, виконаної окремими підгрупами, проводиться заключна рефлексія. Ця форма використовувалася нами

рідко: на початку для встановлення швидкого контакту, зняття напруження (вправа «Сніговий ком»), встановлення загальних правил взаємодії на практичних заняттях (вправа «Правила взаємодії»), при розігруваннях ситуацій на прояв типу темпераменту, для розвитку здатності розігрування ролей, для надання зворотного зв'язку іншим учасникам групової взаємодії (вправа «Валіза побажань»). Також ця форма активно застосовувалася нами під час доповіді-презентації підгрупами своєї частки теоретичного матеріалу перед всією академічною групою. Перевагами такої форми групової роботи є те, що з інформацією та досвідом можуть ознайомитися усі члени групи, при чому здійснюється обмін не тільки результатами роботи, а й формою подачі навчального матеріалу. При організації групової взаємодії такого типу студенти отримують можливість осмислити індивідуальні особливості сприймання та оперування вербальною інформацією та вчать найбільш повно передавати інформацію аудиторії.

Наступна виділена нами психолого-педагогічна умова організації групової взаємодії: постановка і обговорення певних правил, принципів взаємодії, встановлення необхідних часових норм, забезпечення сприятливого середовища групової роботи.

Встановлення принципів і правил групової роботи дозволяє студентам краще усвідомити механізми групової взаємодії, забезпечує конструктивність стосунків. Особливо важливим є спільне визначення та обговорення порядку групової взаємодії, реалізації окремих функцій. За таких умов студенти відчують себе причетними до встановлених правил і охоче їм слідувати. При цьому можна використати окреме завдання такого роду на почат-

ку запровадження групових форм навчання (вправа «Правила взаємодії»), а також здійснювати обговорення правил і принципів взаємодії учасників на початку кожного групового завдання («Правила групової роботи»).

Для успішної організації групової взаємодії важливе значення має поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю результатів групового навчання та проведення рефлексії групової роботи.

Мета контролю групової роботи – перевірка її ефективності. Внутрішній контроль групової діяльності дає можливість встановити, які з виконаних дій були корисними, вдалими і можуть бути використані в подальшому, порівняти власну оцінку своїх дій при виконанні спільного завдання з оцінкою партнерів по груповій взаємодії і т.п. Здійснюється такий вид контролю учасниками підгрупи за розробленими критеріями, які можуть подаватися як у вигляді запитань, так і у вигляді оцінки роботи або відсотковому розподілу внеску кожного. Така оцінка сприяє підвищенню відповідальності, дає можливість усвідомити взаємозалежність членів підгрупи та виказати своє відношення до дій товаришів та разом намітити шляхи вирішення проблем у разі необхідності. Правилком при цьому має бути те, що висловлювання мають бути описовими, конструктивними та мати позитивну спрямованість. Такі висловлювання надають можливість учасникам пізнавати досвід інших людей і бачити себе їх очима.

Окремо слід зазначити на необхідності зовнішнього контролю групової роботи і навіть виставлення окремих балів за якість її реалізації. Вважаємо, що на перших етапах організації групової взаємодії оцінка за якість групової роботи може складати до 50 % від загальної оцінки. Це служить до-

датковим стимулом для студентів не відмовлятися від роботи у групі. При цьому слід по-можливості оцінювати посильний внесок кожного у виконання спільного завдання [6, с.196].

Групова рефлексія припускає здійснення заключного обговорення групової роботи, з'ясування думок учасників щодо виконання спільного завдання, задоволеності від участі у груповій роботі тощо. Її роль дуже важлива для кращого усвідомлення учасниками цілей і завдань групової взаємодії, правил її реалізації, осмислення індивідуального внеску кожного учасника до групової роботи, розуміння особливостей один одного тощо. Це реалізувалося за допомогою спеціальних запитань, наприклад: Чи були реалізовані поставлені завдання групової роботи? Чи задоволені ви роботою підгрупи? Чи вкладали усі члени команд свої особистісні досягнення в загальні цілі групи? Які висновки можна зробити з цього завдання?

Далі здійснюється оголошення результатів експертною підгрупою, визначається краща підгрупа, підбиваються підсумки.

Таким чином, вивчення дисципліни ПП яка є початковим етапом психолого-педагогічної підготовки було спрямовано на навчання студентів здійснювати групову взаємодію організовано і конструктивно. Велике значення мало поступове занурення студентів у ситуації групової взаємодії різних форм та видів під час практичних занять. Цей етап необхідний для мотивації студентів до використання групової взаємодії в навчальному процесі. В процесі вивчення дисципліни ПП студенти мали можливість отримати не тільки психолого-педагогічні знання, а й розширити соціальний досвід.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Демонструючи мож-

ливості використання групової взаємодії в процесі викладання дисципліни «Психологія та педагогіка» ми намагалися описати можливі види вправ, завдань та форм організації навчання на основі групової взаємодії. Ми намагалися показати можливості організації групової взаємодії студентів, яка дозволяє поєднувати та враховувати у навчальному процесі індивідуальні, соціальні чинники і ефективно реалізовувати навчальний процес. Також, хотілося зазначити, що побудова на-

вчального процесу на основі групової взаємодії озброює майбутніх викладачів економіки не тільки теоретичними знаннями, щодо організації взаємодії та комунікації з оточуючими, а й практичними навичками організації групової взаємодії. Сподіваємось, що такі можливості використання групової взаємодії будуть спонукати викладачів до впровадження групових форм навчальної діяльності у навчальний процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балан О. Л. Дидактична взаємодія викладачів і студентів як фактор оптимізації процесу навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. Л. Балан. – Одеса, 1994. – 24 с.
2. Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів: навч.-метод. посіб. / І. С. Булах, Л. В. Долинська. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 114 с.
3. Велитченко Л. К. Психология педагогического взаимодействия : проблемы концептуализации / Л. К. Велитченко – Одесса : ЮНЦ АПН Украины, 2003. – 222 с.
4. Глазкова І. Я. Підготовка майбутнього вчителя до організації навчального діалогу в професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І. Я. Глазкова. – Х., 2004. – 20 с.
5. Грейліх О. О. Підготовка майбутніх вчителів до міжособистісної професійної взаємодії : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Грейліх Ольга Олексіївна. – К., 2000. – 162 арк.
6. Контроль та оцінювання навчальних досягнень студентів економічного університету : науково-практичне видання / [Г. М. Романова, М. І. Радченко, М. В. Артюшина та ін.]. – К. : КНЕУ, 2010. – 332 с.
7. Морозов В. В. Формування готовності майбутніх студентів вищих педагогічних закладів до діалогічного навчання : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Морозов Володимир Віталійович. – Кривий Ріг, 2000. – 198 с.
8. Савельєва Н. М. Групові форми навчальної діяльності як засіб підвищення ефективності загальнопедагогічної підготовки студентів педвузів: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед.наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Савельєва.– Харків, 1994. – 23 с.
9. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися / Т. С. Яценко. – К. : Освіта, 1993. – 208 с.